

В.ГЕСЦЬ,
академік НАН України,
академік-секретар Відділення економіки НАНУ

РИНКОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ В 1991—2000 роках: ЗДОБУТКИ, ТРУДНОЩІ, УРОКИ

СПЕЦИФІКА СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Оцінити підсумки трансформаційних процесів як в економіці України, так і в суспільстві за останні 10 років, можливо, на нашу думку, тільки при зіставленні цих процесів з тим, що відбувається в цілому в світі.

Трансформаційні процеси в економіці є іманентною особливістю її функціонування. Власне в глобальному вимірі вони, залежно від рівня розвитку економіки і суспільства, можуть означати:

— зміну однієї формації на іншу або зміну суспільства з аграрного на індустріальне, згодом на постіндустріальне, а далі на інформаційне;

— перехід від планово-розподільчої системи до ринкової.

Кожна така зміна зумовлена розвитком економіки. Перші дві з них досить добре відомі з літературних джерел. Вони розглядаються як стадії розвитку суспільства, які ґрунтуються чи то на надбаннях навичок і досвіду людиною, чи на промисловому перевороті XVIII—XIX ст.; чи то на науково-технічних досягненнях, в основу яких покладені високі технології і наукоємні виробництва; чи то на розвитку економіки і суспільства, що базується на інформаційних продуктах і послугах.

Разом з тим, перехід від командно-адміністративної до ринкової системи не може бути проаналізований у вищеподаному методологічному ключі, оскільки це особливий трансформаційний період: елементи однієї системи чи то послідовно, чи то у більшості відмирають, а інші, прогресивніші, часто не зароджуються або з'являються зі значним запізненням, що призводить до деградації замість розвитку.

Так, за законами розвитку і згідно з вищезначеною методологією аналізу трансформаційних процесів у перехідний період мав утверджуватися послідовно і новий рівень розвитку продуктивних сил. За логікою визнання стадій розвитку, в колишньому Радянському Союзі індустріальна революція мала місце і виробництво досягло рівня, на якому постало завдання забезпечення переходу до постіндустріальної стадії розвитку. Отже, з відходом від тоталітаризму і утвердженням демократії в перехідному періоді власне постіндустріальна модель суспільства мала б прискорити своє становлення. Разом з тим, нині в багатьох сферах економіки спостерігається поки що її деіндустріалізація і навіть натуралізація. Наука і освіта, які мають забезпечити опанування наукоємних виробництв і високих технологій, розвиваються недостатньо, відчувається втрата кадрів вищої кваліфікації і т. ін.

Власне, це спонукає нас до глибшого виявлення сутності трансформаційних процесів у перехідний період. Щоб з'ясувати гносеологічні причини того, що відбувається, нами було проведено аналіз відповідності форми і змісту процесів, які спостерігаються в Україні.

Ми виходимо з того, що за всієї багатобарвності та різноманітності форм існування, які можуть принципово відрізнятися одна від одної і навіть бути несумісними, вони є складовими одного суспільного чи природного процесу і органічно поєднані, якщо одна має можливість перетікати в іншу. Отже, має місце незаперечний процес існування цілого та його розвитку, і він може повторюватися на кожному новому етапі. Але при цьому складові елементи цілого не заперечують один одного, а, навпаки, є необхідними умовами існування і розвитку. Так можна сформулювати закон взаємозв'язку і розвитку в суспільстві. Оскільки йдеться про громадянське суспільство, яке є вихідною умовою сучасного існування ринкової економіки, орієнтованої в соціальному відношенні, то це має бути триєдина формула: «Я» — суспільне — держава.

Становлення або ототожнення «Я» щодо нових умов, які утворюються у перехідний період, не може проходити за класичним сценарієм, коли освітній рівень окремих індивідуальностей зростає до рівня, притаманного узагальненому або абстрактному і загальноіснуючому. За цим сценарієм опанування нагромаджених знань і досвіду відбувається в результаті проходження послідовно всіх історично визнаних форм, коли одні породжували інші і так далі — аж до пізнання цілого як конкретного прояву форми і змісту, властивих даному періоду. Таке можливо тоді, коли загальне вже спирається на підготовлений ґрунт. Власне, цей процес пізнання і освіти індивіда, або того, що ми розуміємо під «Я», — класичний підхід. У цьому аспекті освіта, якщо розглядати її з позиції індивіда, полягає в тому, що він здобуває собі те, що перебуває перед ним, поглинає свою неорганічну природу і оволодіває нею для себе¹. Але в перехідний період саме цей процес суспільного пізнання власного «Я» наштовхується на два бар'єри, які індивід не може відразу подолати. Перший такий бар'єр сформувала історична пам'ять, яка зберігає моделі, що принципово або багато в чому відрізняються від даної ситуації, і це не дає змоги одним формам послідовно перерости в інші. Таким чином, тут порушено принцип органічної єдності, про яку йшлося вище.

Другий бар'єр — це те, що навколишнє середовище не відповідає середовищу, історично притаманному узагальненому духу властивостей, завдяки яким закономірно має відбуватися необхідне ототожнення сучасного «Я» з даним рівнем. Йдеться про таке ототожнення, коли «Я» реагуватиме й діятиме за відповідними економічними і соціальними (читай — громадянськими) настановами, які відповідають сучасним економічним реаліям, властивим розвиненому світові, що формувався протягом століть у процесі становлення і розвитку громадянського суспільства. Таким чином, перехідний період у суспільному відношенні є значно складнішим, ніж власне економічний розвиток. Останній неможливий без розв'язання вищеохарактеризованих послідовностей суспільного розвитку.

Що ж до ототожнення «Я» стосовно нових умов, то воно ґрунтується на самосвідомості і проявляє себе, якщо йти за Гегелем², як подвійний предмет.

З одного боку — як предмет почуттєвої достовірності і сприйняття (в нашому випадку — навколишнього середовища). Ось тут і складається ситуація, коли людина в нових умовах має справу не з такою економічною дійсністю, яка відповідає громадянському суспільству, а з свого роду віртуальною економічною системою, де часто не існує руху до справжнього сприйняття перетворень, котрі ґрунтувалися б на соціально зорієнтованих цілях, оскільки їх поки що не існує. Це відбувається тому, що значна маса людей

зорієнтована на незаконне привласнення. Різниця полягає лише в тому, що одним це доступно і вдається (завдяки корпоративним цілям), а інші відтиснуті і знедолені або просто пограбовані. В такому разі самосвідомість не може через віртуальне сприйняття дійсності досягти реальності, яка повинна була б бути соціогуманізованою. Але, як вказував ще Гегель, саме освіта і є відповідальним етапом в ототожненні «Я».

З другого боку, ототожнення проявляється як предмет сприйняття історичного спадку і розвитку. Якщо рух відбувається послідовно через ознайомлення з формами, притаманними кожному етапу, то він включає «Я» до існуючої реальності. Якщо ж історична пам'ять інша, інші сучасні форми, на яких базується сприйняття, то виникає необхідність повернення в якійсь частині назад, аби досягти власне історичного сприйняття. Як зазначав Гегель, це має виступати і виступає як рух у протилежність³. Тільки в результаті такого повернення назад досягається ототожнення «Я».

У наших умовах цього фактично ще не сталося. Саме тому в багатьох випадках немає філософського сприйняття перетворень. У зв'язку з цим у процесі самовизначення під час переходу від однієї сутності до іншої відбувається ототожнення себе не до раціонального, а до ірраціонального сприйняття продекларованих змін. Таким чином, «елементна база» різних «Я», на якій згодом утворюються необхідні інститути, не розвивається, оскільки декларована природа перетворень не відповідає їхньому істинному змісту.

Отже, на даному етапі, коли процес ірраціональних змін ще не зайшов дуже далеко, важливо ототожнити декларативні наміри та фактичні зміни як на макро-, так і на мікроекономічному та мікросоціальному рівнях. В іншому разі віртуальність стане всеохоплюючою не тільки в економіці, а й у соціальних перетвореннях, а також у соціології. Тобто відбудеться зворотний вплив мас і створених ними громадських інституцій на державу і суспільство, які, по суті, будуть не громадянськими, а корпоративними. Таким чином, замість очікуваної соціально орієнтованої ринкової економіки домінуватиме корпоративний капіталізм, що може надовго затримати Україну на шляху до включення в інтеграційний процес, притаманний світовій співдружності.

Разом з тим, уже зараз можна переконатися, що економіка, як і все наше суспільство, перебуває у своєрідному процесі змін. Це дає змогу констатувати початок руху в напрямі досягнення органічної відповідності нашої дійсності вимогам економічного середовища, що безперервно змінюється. Таке усвідомлення може сприяти прискоренню цього процесу. Крім того, воно допомагає оцінити ті зміни, що вже сталися.

Ще однією важливою особливістю трансформаційних змін в економіці загалом є, на нашу думку, те, що процеси, які відбуваються, по-різному характеризуються в часі і просторі і по-різному пояснюються згідно з тими економічними доктринами, які домінують на той чи інший час. Не вдаючись до історії даного процесу, зробимо, разом з тим, деякі посилання.

Вважається, що найбільш узагальнююче щодо неокласичного напрямку економічної думки висловився Р. Фукуяма. Він стверджує, що має місце «універсалізація західної ліберальної моделі як остаточної форми управління». Однак ця доктрина не може бути прийнята як єдино правильна. Адже в цілому ряді країн її не дотримувалися і, разом з тим, досягли значних успіхів у розвитку.

Аналіз результатів трансформації за першою моделлю, як це часто робиться, приводить до висновків, що Україна не змогла досягти значних успіхів саме тому, що трансформаційні процеси тут не відповідали вимогам ліберальної моделі, а значить, не були до кінця

здійснені реформи, передбачені сценарієм перетворень. Ми можемо знайти досить аргументів на користь даної позиції. Сюди будуть віднесені і м'які (замість жорстких) бюджетні обмеження, і недосконалість небюджетних стосунків, і повільні перетворення у сфері власності, і надзвичайно високий ступінь втручання держави в економіку, в тому числі й адміністративного втручання, і т. ін.

Водночас противники політики лібералізму знайдуть і сформулюють не меншу кількість причин для пояснення невдач у ринковому реформуванні економіки. Це слабкість держави, невдала грошово-кредитна, валютна та цінова політика, слабкість соціального захисту населення і т.д. І в цьому звинувачуватиметься ліберальна модель. Власне за такою логікою здебільшого і відбувається аналіз. Як наслідок — неможливо пояснити суть змін, здійснених в Україні, оскільки за обома парадигмами вони мають як позитивні, так і негативні сторони. Яким же чином можна оцінити результативність трансформаційних процесів?

Передусім слід зрозуміти, що оцінка за окремими доктринами неможлива. Сьогодні і результативність змін, і їх змістовний характер мають оцінюватися з допомогою більш узагальнюючих характеристик, які отримали визнання в цілому й не суперечать змістові конкретної політики. Тобто оцінка має бути багатоцільовою і здійснюватися за обома характеристиками. Сюди слід віднести важливі і домінуючі процеси, а також ті умови, без яких взагалі в ході трансформацій не можна розраховувати на успіх. Оцінювати ж те, чи буде домінуючою роль держави в стабілізаційній моделі і подальших перетвореннях, чи цього не буде, а матиме місце ліберально організована ринкова економіка, неможливо. Нині слід відмовитися від такої постановки питання.

Далі треба наголосити, що в Україні, як і в ряді, а, можливо, і в більшості інших країн, котрі утворилися внаслідок розпаду СРСР, характерною особливістю трансформаційних процесів є те, що цілий ряд обставин збігається із загальносвітовими тенденціями. Саме їх слід враховувати. Я не торкатимуся всього спектра проблем цього ряду, але на деяких хотів би спинитися, оскільки вони є ключовими і дають можливість зробити певні узагальнюючі висновки щодо перехідних процесів в Україні за останні 10 років.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ XX СТОЛІТТЯ

ПРОЦЕСІВ

Серед трансформаційних процесів, що домінують у світі і впливають на хід перетворень в економіці України, є такі:

- домінування ринкової моделі функціонування і розвитку економіки;
- ефект глобалізації і взаємозалежності світу;
- ефект інтеграційних процесів, що проявляється в об'єднанні чи прагненні до об'єднання часто досить протилежних країн на фоні домінування національного над соціальним;
- технократизація і залежність розвитку, зокрема суспільного, від сучасних високих технологій, за допомогою яких (в тому числі) може відбуватися маніпулювання суспільною свідомістю.

Кінець XX ст. остаточно ознаменувався тим, що ринкова модель економіки стала загальноновизнаною. Разом з тим, ринкова економіка в різних країнах може мати серйозні

відмінності і свою специфіку, яка відповідає їхнім регіональним особливостям. Досить довго вважалося, як я вже згадував, що власне ринкова економіка розвивається на основі універсалізації західної ліберальної моделі і що вона є остаточною формою управління. Ця думка не тільки висловлювалася вченими, а й офіційно визнавалася міжнародними організаціями. Разом з тим дослідження, проведені в багатьох країнах світу міжнародними організаціями, наприклад Світовим банком, засвідчують, що ліберальна модель як остаточно форма управління не є універсальною. Досвід цих країн показав, що можна домогтися значних успіхів у розвитку, маючи серйозні відмінності у функціонуванні національних економік і використовуючи різноманітні форми управління. Доказом можуть бути узагальнення, зроблені Світовим банком останнім часом. Так, у своєму звіті за 1999—2000 рр. його аналітики засвідчили, що в ряді країн держава відносно активно втручалася в роботу ринку, але при цьому спостерігалось швидке зростання. У країнах Східної Азії уряди на ранніх етапах розвитку не дотримувались багатьох принципів лібералізації. Але, незважаючи на це, за останні кілька десятиліть становище цих країн дуже змінилося ⁴.

Такий висновок організації, яка тривалий час дотримувалася досить ортодоксальних принципів політики лібералізму, змушує нас зважено підійти до оцінки результативності реформ в Україні і ролі окремих інститутів. Особливо це стосується ролі держави в цілому і окремих державних інститутів, співпраці держави і бізнесу, участі держави у розв'язанні соціальних проблем і наданні послуг неринкового характеру. Я не розглядатиму детально цю проблему, оскільки на даній конференції звучатиме доповідь представника нашого інституту на цю тему, а зроблю тільки окремі зауваження. Результативність реформ часто оцінюється сьогодні за критерієм забезпечення економічного зростання. Але доречніше оцінювати економічний розвиток як категорію, що має значно ширше трактування і включає:

- доступ населення до освіти;
- забезпечення здоров'я населення, що сприяє підвищенню продуктивності праці;
- збереження екологічного середовища;
- високоефективну і прозору діяльність державних інституцій;
- стабільне енергозабезпечення тощо.

Успіхи трансформаційних процесів, власне, слід оцінювати згідно з комплексною стратегією розвитку, яка дає змогу забезпечувати ефективний взаємозв'язок між людськими, фізичними, галузевими та структурними аспектами. Така стратегія має бути виключно прерогативою національного уряду, і в її реалізації за рекомендаціями Світового банку на перший план поставлено: необхідність високоякісного управління; розвиток інституційного середовища; прозорість прийняття рішень; дієвість правових і судових процедур; продуманість систем регулювання; рівноправність доступу.

Це нові тенденції на відміну від попередніх, на яких ґрунтувалася ідеологія так званого Вашингтонського консенсусу. Остання, як відомо, включає: лібералізацію цін; лібералізацію внутрішньої та зовнішньої торгівлі; приватизацію; макроекономічну стабілізацію; соціальний захист населення.

Як бачимо, на початок ХХІ ст. **принципово** змінено підхід як до оцінки досягнутого та перспектив розвитку, так і до способів їх досягнення. Зрозуміло, що **нова стратегія потребує і нової держави, тобто зростання її ролі.**

Разом з тим вважаємо за необхідне зробити тут певне застереження. Адже держава та її інститути досить часто (а скоріш — як правило) трансформуються згідно з інтересами правлячої еліти, що часто не збігаються із суспільними інтересами. Тому в подальшому стратегія прискореного розвитку, в якій відводиться нова роль державі, може не мати успіху за умови серйозних розбіжностей в інтересах і за відсутності механізмів узгодження цих інтересів. За нашої ситуації такі механізми можна створювати, розвиваючи паралельно з державними і власне громадянські інституції, які й мають відігравати важливу «узгоджуючу» роль у суспільстві. Саме тому сьогодні можна сформулювати тезу про необхідність дотримання тріади, що забезпечить розвиток: **держава — громадянські інституції — ринкова економіка.**

Підбиваючи підсумки перетворень в Україні за 10 років, слід дати відповідь на запитання: як далеко нам вдалося просунути в напрямі створення ринкової економіки? Сьогодні в економіці України має місце:

- врівноваження пропозиції і попиту на товари і послуги за допомогою цінових механізмів;
- насичення ринків товарами різноманітної якості, що дає змогу задовольнити платоспроможний попит населення;
- функціонування валютного ринку, де визначається курс валюти, відповідно до якого економіка реагує на ті чи інші його коливання, що дає змогу підтримувати (обмежувати) цінову конкурентоспроможність в економіці;
- імпортозаміщення і розширення внутрішнього споживання внаслідок девальвації національної валюти після фінансової кризи;
- збільшення експорту через зростання попиту на зовнішніх ринках, що є ознакою відкритості економіки;
- розвиток ринково орієнтованого інституційного середовища.

Все це є ознаками ринкового характеру економіки, яка, разом з тим, потребує значних зусиль для подальшого перетворення і забезпечення успіху в економічному розвитку.

Насамперед, ми не маємо повноцінного ринку праці, через що такий надзвичайно важливий ресурс, як робоча сила, не отримав відповідної оцінки вартості. Це істотно обмежує можливості його ефективного використання, тим більше, що ціни на інші ресурси вже давно досягли світового рівня. Ця суперечність є значною на шляху до економічного зростання, особливо якщо врахувати існуючий рівень кваліфікації робочої сили. В результаті має місце обмежена мотивація до високопродуктивної праці. При цьому наша система оподаткування не зацікавлює, а, навпаки, пригнічує активність людей до додаткової легальної зайнятості.

Повільно, надзвичайно повільно створюється обов'язковий атрибут ринкової економіки — фондовий ринок, ринок нерухомості, а ринок державних цінних паперів фактично заморожений після його невдалого старту.

Найгострішою є проблема фондового ринку, оскільки без нього Україна не матиме ефективного інструменту капіталізації фінансових ресурсів, а отже, і розвитку економіки. Незадовільний рівень нагромадження основного капіталу, його зношеність, технологічна відсталість і таке інше обмежують рівень конкурентоспроможності і зумовлюють подальшу стагнацію економіки України. Без розв'язання проблем прискореного інвестування в економіку і залучення сучасних механізмів у реальний сектор економіки будуть сумнівними перспективи реалізації програм розвитку. Саме тому, оцінюючи розвиток багатьох ринків, ми спинимося на проблемах формування ринку цінних паперів, що має забезпечити залучення коштів до інвестування, а також виділимо низку проблем, які є ключовими у нагромадженні капіталу.

Стан ринку цінних паперів викликає глибоке занепокоєння, оскільки ця надзвичайно важлива сфера ринкової економіки **не відповідає вимогам та потребам не лише близького майбутнього, а й сьогодення**. В усьому світі цінні папери виконують роль фінансових інструментів, через які здійснюються залучення, розподіл та перебіг інвестиційних капіталів у різні сфери економіки, передусім у її реальний сектор. Український ринок цінних паперів не компенсував втрату державою планово-адміністративних важелів регулювання економіки. Як наслідок — **недостатній розвиток фондового ринку гальмує інвестиційні процеси, а значить і стримує структурну перебудову економіки, без якої неможливо підвищити конкурентоспроможність економіки**.

Наявні низький рівень прозорості та ліквідності фондового ринку, високі системні ризики. Діюча система оподаткування інвестиційних коштів та доходів від цінних паперів незадовільно стимулює інвестиції. Слабо захищаються права інвесторів-акціонерів (засновників, учасників) акціонерних та інших господарських товариств. Низький рівень корпоративної культури, масовий правовий нігілізм, недостатність законодавчого забезпечення майнових прав та законних інтересів інвесторів гальмують надходження інвестицій в економіку України. Потужний мультиплікаційний потенціал вітчизняного фондового ринку використовується вкрай недостатньо.

З метою прискорення розвитку фондового ринку України, приведення його стану у відповідність до потреб народного господарства, посилення його впливу на економічні процеси необхідно:

— **вдосконалити і добудувати законодавчу базу** функціонування фондового ринку, його інституцій та інструментів через прийняття законів України (або їх нової редакції) «Про цінні папери та фондовий ринок», «Про акціонерні товариства», «Про інститути спільного інвестування», «Про похідні цінні папери», «Про недержавне пенсійне забезпечення» тощо;

— забезпечити прийняття Земельного кодексу України;

— створити нові фінансові інструменти, захищені від інфляції;

— сприяти підвищенню рівня капіталізації фондового ринку;

— стимулювати формування ефективного власника як через залучення до процесів приватизації стратегічних (промислових) інвесторів, так і через консолідацію розпорочених під час масової приватизації дрібних пакетів акцій уже приватизованих підприємств;

- істотно пом'якшити оподаткування інвестиційної діяльності та інвестиційних операцій;
- посилити обліково-технічні засоби захисту прав власності за рахунок розвитку бездокументарного (електронного) обігу та обліку цінних паперів, зміцнення національної депозитарної системи в Україні.

Разом з тим, слід мати на увазі, **що подальший розвиток фондового ринку неможливий без серйозних змін політики, спрямованої на забезпечення нагромадження основного капіталу за сучасною моделлю, властивою ринково орієнтованій у соціальному відношенні економіці.** Цей процес мав би здійснюватися шляхом переходу від усупільнених форм нагромадження капіталу до індивідуалізованих.

**ПЕРЕХІД
ФОРМ
ДО ІНДИВІДУАЛІЗОВАНИХ**

**ВІД
НАГРОМАДЖЕННЯ**

**УСУСПІЛЬНЕНИХ
КАПІТАЛУ**

Приватнокапіталістична форма нагромадження у перехідній економіці покликана була розв'язати найважливішу проблему на шляху до економічного піднесення — забезпечення економічного зростання за рахунок розвитку нових конкурентоспроможних виробництв, що створюються за активної інвестиційної підтримки. Однак нагромадження приватного капіталу, яке мало і має місце сьогодні, пов'язане, насамперед, не з капіталізацією доходів, а з приватизацією, що розглядалася як одна з основних складових нової економічної політики.

Процес роздержавлення економіки реально відбувався за умов заниження вартості майна, що приватизувалося. При цьому домінуюча роль належала привласненню, яке не мало легітимного, передусім з точки зору моралі, характеру, хоча часто не суперечило існуючій законодавчій базі. Разом з тим економічна філософія західного лібералізму, на яку мали надію реформатори, в частині здійснення процесу нагромадження передбачає (за М.Вебером):

- **заощадливість,**
- **працелюбність,**
- **ініціативність.**

Саме вони дають поштовх до розвитку виробництва за рахунок підвищення рівня його капіталізації. Останнє в умовах України поки що відсутнє. А економічна філософія сучасної моделі нагромадження капіталу, в свою чергу, має риси, значною мірою відмінні від тих, завдяки яким відбувається власне капіталізація заощаджень населення за високого рівня довіри до економічної політики. В наших умовах приватний капітал формувався і продовжує формуватися в основному за рахунок приватизації, яка характеризується:

- посередництвом;
- нелегітимним і нерідко незаконним привласненням;
- прямим розкраданням, штучним заниженням вартості майна, що приватизується;
- номенклатурним контролем і участю (в тому числі опосередкованою) номенклатури у привласненні;

- безконтрольність з боку суспільства і держави за процесом привласнення;
- диференційованими доходами від власності, які не відповідають структурі її розподілу.

У результаті приватизаційних процесів, що відбувалися в Україні протягом останніх років, державна власність у володінні основним капіталом уже втратила превалююче значення (див. табл.1). За підсумками 1999 р. у державній власності перебувало близько 54 % основних фондів (хоча на початку 90-х років вони утворювали переважну більшість). Приватні підприємства володіли всього 2,2 % основних фондів, а у колективній власності перебувало 44,1 %. У розпорядженні іноземних власників було всього 0,1 % основних фондів.

Якщо ж подивитися на результативність діяльності, передусім фінансової, всіх власників, то побачимо зовсім інше співвідношення. Комунальні підприємства на 1 % основних фондів мали 0,75 % прибутку від реалізації, державні — 1,26 %, приватні — 0,44 %, іноземні — 19,3 %.

Таблиця 1. Окремі показники ресурсного потенціалу та дохідності підприємств України за видами власності

Показники	Роки					
	1995		1998		1999	
	млрд. крб.	%	млрд. крб.	%	млрд. крб.	%
1. Основні фонди,	10865152	100	841351	100	848000*	100
у тому числі						
колективної власності	3900672	<u>35,90</u>	371051	<u>44,10</u>	373983,3**	<u>44,10</u>
приватної власності	219985	2,02	18512	2,20	18658,3**	2,20
державної власності	6733832	<u>61,98</u>	450872	<u>53,59</u>	454435,1**	<u>53,59</u>
іноземних власників	10663	0,10	916	0,11	923,23**	0,11
2. Прибуток від реалізації продукції (без банків та малих підприємств),	1474704	100	10879,8	100	16391,7	100
у тому числі						
колективних підприємств	805713	<u>54,64</u>	5675,3	<u>52,16</u>	5420,8	<u>33,07</u>
приватних підприємств	344	0,02	143,7	1,32	<u>159,9</u>	<u>0,98</u>
державних підприємств	638548	<u>43,30</u>	5064,8	<u>46,55</u>	11085	<u>67,63</u>
комунальних підприємств	24969	1,69	-124,8	-1,15	-621,5	-3,79
інших (іноземних власників)	362	0,02	120,8	1,11	347,5	2,12
3. Доходи від власності за СНР України,	450575	100	9805	100	—	—
у тому числі						
нефінансових корпорацій	32075	7,12	692	7,06	—	—
фінансових корпорацій	272951	<u>60,58</u>	4409	<u>44,97</u>	—	—
сектора ЗДУ	7803	<u>1,73</u>	211	<u>2,15</u>	—	—
домашніх господарств	47972	10,65	2140	21,83	-	-
НКО, що обслуговують домашні господарства	0	0	7	0,07	-	-
інших (в тому числі іноземних)	89774	<u>19,92</u>	<u>2346</u>	<u>23,93</u>	-	-

власників						
4.1. Капіталовкладення (інвестиції в основний капітал у фактичних цінах),	16097	100	13958	100	14798,6	100
у тому числі						
підприємств колективної власності	4994	<u>31,02</u>	6487	<u>46,48</u>	6275,5	<u>42,41</u>
приватних підприємств	913	5,67	1117	<u>8,00</u>	1119,1	7,56
держави та державних підприємств	10185	<u>63,27</u>	4266	<u>30,56</u>	7282,8	<u>49,21</u>
підприємств іноземної форми власності	5	0,03	88	<u>0,63</u>	121,2	<u>0,82</u>
4.2. Капіталовкладення (інвестиції в основний капітал у порівняльних цінах),	16097	100	12151	100	12503	100
у тому числі						
підприємств колективної власності	4994	31,02	5552	45,69	5652	45,21
приватних підприємств	913	5,67	1057	8,70	1039	8,31
держави та державних підприємств	10185	63,27	5466	44,98	5728	45,81
підприємств іноземної форми власності	5	0,03	76	0,63	84	0,67
5. Обсяги промислової продукції,	58824	100	82889	100	107100	100
у тому числі						
підприємств колективної власності	28588,46	48,6	57359,19	69,2	75077,1	70,1
приватних підприємств	0	0	165,778	0,2	214,2	0,2
держави та державних підприємств	30235,54	51,4	25281,15	30,5	31380,3	29,3
підприємств іноземної форми власності	0	0	82,889	0,1	428,4	0,4
6. Обсяги платних послуг,	3704,1	100	9845,4	100	11625,2	100
у тому числі						
підприємств колективної власності	819,9	22,13	3134,2	31,83	3428	29,49
приватних підприємств	15,8	0,43	62	0,63	91,3	0,79
держави та державних підприємств	2863,8	77,31	6643,3	67,48	8092,1	69,61
підприємств іноземної форми власності	4,6	0,12	5,9	0,06	13,8	0,12
* Україна у цифрах, 1999.- С. 23.						
** Розрахунки проведені за структурою 1998 р. (за даними Держкомстату на 6.11.2000 р. сума основних фондів становить 847541 млн. грн.)						

З цих даних можна зробити висновок не тільки про ефективність використання основних фондів, а й про те, що приватні та колективні підприємства явно приховують свої прибутки. І це дуже важливо враховувати в майбутньому, якщо політика розвитку стане справді основною.

Особливо важливо проаналізувати структуру розподілу доходів від власності за системою національних рахунків (СНР) України. Тут, як свідчать дані табл. 1, склалася взагалі вражаюча картина. Найбільша питома вага доходів від власності — у фінансових корпорацій. Іноземні власники, володіючи всього 0,11 % основних фондів, отримували у 1998 р. майже 24 % доходів від власності. Коефіцієнт ефективності основного капіталу для іноземних власників становить 217,5 % на 1 % володіння основними фондами.

Водночас у секторі загальнодержавного управління (ЗДУ) цей показник становив 0,046 %. Це непорівнянні результати. Причина — безгосподарність у державному секторі, можливість для іноземних власників отримувати надприбутки на території України і багато чого іншого. Нині ситуація, що склалася у сфері отримання доходів від власності, і механізми, які її регулюють, вкрай незадовільні і підлягають перегляду. Це особливо важливо, якщо врахувати те, як суб'єкти господарювання піклуються про нагромадження капіталу, що перебуває у їхній власності.

Згідно з даними табл. 1, за структурою капіталовкладень підприємства колективної власності та держави разом з державними підприємствами мають величину питомої ваги капіталовкладень, порівнянну зі структурою основного капіталу, що перебуває у їхній власності. Приватні підприємства найбільш послідовно займаються нагромадженням капіталу, хоча їм належить усього 7,6 % від загальної суми капіталовкладень. Підприємства іноземної форми власності у структурі капітальних вкладень мають показник всього 0,6—0,8 %, їхні ж доходи від власності за питомою вагою становлять 2,6 %, а за прибутком— понад 2,1 %. Це свідчить, що **іноземні власники дбають не про нагромадження основного капіталу, а про його експлуатацію**. За абсолютними показниками доходи від власності перевищували обсяги капіталовкладень (за підсумками 1998 року, пізніших даних ще немає) в багато разів.

За показниками прибутків останні перевищували капіталовкладення для підприємств іноземної форми власності теж у 2,9 раза. Для підприємств державної форми власності цей показник становив усього 1,5 раза. Ці цифри характеризують різне ставлення до нагромадження основного капіталу в Україні. А якщо врахувати, що нам протягом найближчих десяти років необхідно реконструювати і замінити майже дві третини основного капіталу, що перебуває в експлуатації, то слід принципово переглянути не тільки політику розподілу доходів від капіталу та використання прибутків за суб'єктами господарювання, а й підходи до формування фінансових ресурсів капіталовкладень в Україні. Важливо при цьому не збільшувати витрати на обслуговування державних боргів, оскільки вони можуть перевищувати показник зростання внутрішнього валового продукту (ВВП). Адже борговий характер фінансової стабілізації вже призвів до того, що валові витрати на обслуговування внутрішніх і зовнішніх боргів наблизилися за обсягом до капіталовкладень (КВ).

Крім того, слід мати на увазі, що у використанні та нагромадженні основного капіталу є одне дуже серйозне протиріччя. Воно — ключове на шляху подальших перетворень. Капітал, особливо великий, часто не є незаконним у своїй значній частині. Однак, як зазначають сьогодні окремі дослідники, він «морально нелегітимний», тобто накопичується при недовірі значних мас населення, всупереч суспільним цінностям і моралі. Це, зрозуміло, створює істотне протиріччя між більшістю громадян і тими, хто здійснює або підтримує накопичення за морально нелегітимними правилами. Хоча, підкреслюю, сам процес привласнення може бути підтверджений відповідними законами, які дозволяють (хоча інколи і не дозволяють) швидке переміщення капіталу з однієї форми власності до іншої, а значить, його концентрацію. Часто так звані колективні підприємства контролюються окремими власниками.

Інколи виправданням цих процесів вважають необхідність первісного нагромадження капіталу, властивого добі раннього капіталізму або законам раціоналізації життя, що ґрунтуються на егоїзмі. Як зазначає В.Кутирьов, саме егоїзм вільно задовольняє свої потреби в умовах споживчої експансії, яка притаманна лібералізму і є однією з його характеристик ⁵. **У світі активно йде процес витіснення цінностей гуманізму власне технологіями такого характеру.** Навіть відомий апологет лібералізму і ринкових

відносин Ф. Хайек виступає проти «техногенного тоталітаризму», який породжується тим, що **людина, звільнившись від тоталітарних догм, вимушено стає на шлях бажання добитися успіху, боротьби за нього** ⁶. У сучасних цивілізованих країнах це питання якоюсь мірою вирішується за допомогою історично існуючих протиположностей, що реалізуються через діяльність громадянських інститутів. Вони, на відміну від технологічних чи техносоціальних процесів, підтримують гуманістичне начало життя у суспільстві і протидіють його перетворенню на техносоціальне чи, ще гірше, на хаотичне і кримінальне, яке створює можливість для участі у процесі швидкого збагачення. Залежно від ступеня розвиненості самого суспільства ці процеси можуть мати різний характер, оскільки «цілісна, органічна й повноцінна цивілізація природно придушує безлад через ціннісну регуляцію, моральний вплив і символічні орієнтації, доповнювані адміністративним і політичним впливом. Надламана цивілізація породжує злочинність та хаос, що й прискорює гниття» ⁷. При цьому слід мати на увазі, що політичні або корпоративні інтереси, які превалюють у тій чи іншій країні, часто відтісняють на задній план цивілізаційні аспекти.

Навіть в умовах західних економік існує загроза того, що «технічний соціалізм» призведе до вихолощування суспільного життя, оскільки пропонує вести боротьбу з цим злом через поєднання технократичних і духовних начал (Д. Сорос). У нас же це завдання ще важливіше. Значні маси населення України живуть в умовах визнання пріоритетів моральних цінностей на протиположності раціоналізму. Тому нам на шляху подальшого становлення нової економіки не слід поглиблювати суперечності в суспільстві, підтримуючи морально нелегітимний капітал. Маємо прагнути до утвердження гуманістичних начал на протиположності технократичним поглядам на суспільство. Це означає, що ринкова економіка в майбутньому не може утверджуватися через побудову ринкового суспільства, а має спиратися на такі складові, які наближали б населення до культурних та інших людських цінностей, а не до технократичних, де домінує продаж усього того, що нагромаджувалося.

Це не означає, що слід призупинити процес нагромадження капіталу, як інколи пропонується. Завдання полягає в тому, щоб надалі, у процесі забезпечення власне економічного розвитку, **нагромадження капіталу**, яке є однією з визначальних складових такого розвитку, **відбувалося в умовах ефективної діяльності інституту приватної власності і капіталізації доходів, забезпечених нагромадженням капіталу при інтенсифікації інвестиційної діяльності**.

Державна економічна політика вдосконалюється у напрямі поліпшення умов ефективного функціонування приватизованих підприємств. Це передбачає: підвищення легалізації економічної діяльності; послаблення протекціоністської політики стосовно державних підприємств; сприяння ефективній реструктуризації приватизованих підприємств; зростання легалізації економічної діяльності; послаблення протекціоністської політики стосовно державних підприємств; сприяння ефективній реструктуризації приватизованих підприємств пільгового кредитування та оподаткування, насамперед сільськогосподарських; концентрацію капіталу в руках ефективних власників і розвиток відкритих акціонерних товариств у напрямі підвищення корпоративної відповідальності та дотримання їхніми керівниками статутних норм і захисту прав рядових акціонерів, а також створення прозорості в діяльності акціонерних товариств.

Створення нових організаційно-правових форм господарювання, зокрема корпоративної форми сектора, біржових та позабіржових ринків корпоративних цінних паперів, а також проширення підприємств як складової середнього класу, коштувало дуже дорого. Організація процесу приватизації поліпшилася лише з переходом до її грошової форми.

Нова програма приватизації, без жодних сумнівів, має неабияке значення для нашої країни. Приватизація стратегічних підприємств і монополістів орієнтована на промислових інвесторів.

Нинішні умови господарювання роблять не вигідними малі вкладення капіталу в господарські товариства. Більше того, навіть крупний інвестор, інсайдер, почуватися у корпоративній системі настільки непевно, що намагається зміцнити своє становище власника будь-якими доступними способами (навіть незаконними) — від отримання абсолютного контрольного пакета в статутному капіталі товариства до вимивання його активів через цілеспрямований менеджмент і приведення підприємства до банкрутства. Щодо цього показовою є іноземна присутність в Україні на основі прямого інвестування. Адже відомо, що лише великі транснаціональні компанії можуть собі дозволити вкладати гроші в українську економіку: ризик зменшується завдяки широкій географічній диверсифікації їхнього бізнесу. Тому вкрай важливим є впорядкування на законодавчому рівні корпоративних відносин та уважне ставлення до таких важелів перерозподілу власності, як перегляд результатів інвестиційних конкурсів, банкрутство, реприватизація тощо.

В умовах зростаючого інвестиційного глобалізму та його впливу на розвиток економіки перехідного типу (зокрема економіки України) особливого значення набуває механізм реалізації державної інвестиційної політики, яка має протекціонувати національні інтереси через здійснення стратегії спільного використання інвестицій та проведення відповідної політики інституційних трансформацій. Це в цілому коригує напрями інвестиційно-інтеграційного процесу країни та включення у міжнародну інвестиційну діяльність економічних суб'єктів України.

Останні, зауважимо, виступають суб'єктами як підприємницької і господарської діяльності України, так і міжнародного інвестиційного процесу в правовому полі нашої держави. Відповідно ці економічні суб'єкти підпадають під дію міжнародного інвестиційного права і вітчизняного господарського законодавства одночасно.

Саме тому підготовці організаційно-управлінських рішень з питань розвитку та регулювання потоків капіталу з іноземними інвестиціями має передувати певна система (програма дій) організаційно-економічних та юридичних стимулів, обмежень (стримувань) та противаг, побудована за принципом зворотного і системно-функціонального зв'язку з урахуванням генези відповідних міжнародно-правових норм на світовому ринку капіталів. Необхідно, щоб такий підхід застосовувався не тільки урядом при прийнятті інвестиційних рішень щодо використання експортних потоків капіталу в національну економіку, а й міністерствами та відомствами, а також на рівні підприємств (фірм) при реалізації інвестиційних проектів з використанням іноземного капіталу.

Хибне регулювання зазначеним процесом призводить до інвестиційної інтервенції чи експансії, яка може закінчитися поглинанням національних галузей міжнародним капіталом. Запобігти цьому здатні організаційно-управлінські рішення, спрямовані на розвиток процесу інвестиційної взаємодії, основою якої є взаємовигідність. Остання передбачає: а) персоніфікацію прибутку; б) розмежування прав власності; в) виявлення майнової відповідальності. Інвестиційна взаємодія як форма інвестиційного співробітництва дає можливість економічним суб'єктам України перетворюватися із споживача іноземного капіталу в інвестиційно-інтеграційному процесі на партнера. Так протекціонуються національні економічні інтереси.

Важливою умовою активізації інвестиційної діяльності в країні є забезпечення правового механізму реалізації інтересів інвесторів та їх прав в управлінні акціонерними товариствами. Адже передбачена чинним законодавством норма про переважне право акціонерів на придбання акцій нових емісій не має відповідного законодавчого механізму своєї реалізації. Це призводить до численних конфліктів між акціонерами (власниками), між менеджерами підприємств і власниками, тягне за собою ігнорування інтересів дрібних акціонерів. Ці проблеми міг би зняти новий закон про акціонерні товариства, проект якого (у черговому варіанті) вже не один рік перебуває у стінах Верховної Ради України.

Важлива роль у промислово-інноваційній стратегії належить таким формам, як холдинги, фінансово-промислові групи, транснаціональні компанії. Вони вже апробовані світовим досвідом ринкової економіки і довели свою ефективність та конкурентоспроможність. А оскільки до базових галузей промисловості України іноземний інвестор, скажімо так, не дуже поспішає, то залишається сподіватися, в основному, на власні сили. Саме тому з нових інституційних форм і наявних ресурсів інвестування важливо створити ефективний плацдарм для розвитку власного виробничого потенціалу. До власних ресурсів, які не використовуються для розширення нагромадження капіталу на основі активізації інвестиційної діяльності, належать заощадження населення та амортизаційні ресурси.

Що ж до стану справ із залученням коштів населення до інвестування, то тут уже неодноразово висловлювалося багато пропозицій, у тому числі й наших. Тому я спинюся тільки на проблемах амортизаційної політики в Україні, оскільки ми стоїмо на порозі прийняття державних рішень, здатних надовго обмежити можливості використання амортизації як інвестиційного ресурсу.

У 1999—2000 рр. Інститутом економічного прогнозування НАНУ спільно з Міністерством економіки України розроблено Концепцію амортизаційної політики, яка є програмою реформування у напрямі стимулювання інвестиційних надходжень в економіку (відповідно до Указу Президента України від 18.08.99 № 1004/99 «Про основні напрямки інвестиційної політики на 1999—2001 роки»).

Активізація інвестиційної діяльності потребує широкого спектра стимулюючих заходів, але роль амортизаційної системи тут найбільш важлива. **Амортизація є не просто джерелом фінансування переважної частини капіталовкладень, а механізмом, що забезпечує систематичний обіг основного капіталу, його ефективне відшкодування та відновлення на вищій техніко-технологічній основі.** Якщо цей механізм не спрацьовує, будь-які інвестиції відіграють роль разових підживлень і в масі своїй проїдаються. Саме така ситуація склалася сьогодні в нашій економіці.

Діючий порядок, що регламентує нарахування та витрачання амортизаційних коштів підприємств, доводиться визнати незадовільним з ряду причин. По-перше, він є елементом податкового законодавства, має жорстко детерміновані параметри, не враховує належним чином фінансово-матеріальні можливості та потреби підприємств, не сприяє оптимізації останніх і через це не стимулює інвестування.

По-друге, цей порядок не створює передумов для зростання амортизаційних відрахувань у цілому. Лінійна норма амортизаційних відрахувань, яка в 1990 р. становила у середньому 4,3 % від повної балансової вартості основних засобів, у 2000 р. у реальному численні знизилася до 2,6 %. Абсолютна більшість підприємств не здійснює масштабних інвестицій. Затверджена законом нелінійна схема діє тут як регресивна, оскільки база нарахування амортизації і вона сама вимушено скорочуються. При застосуванні ж лінійної схеми такі підприємства підтримували б фонд відшкодування на постійному рівні.

По-третє, не стимулюється інвестиційне використання амортизаційних коштів. За даними Державної податкової адміністрації, у середньому 40 % амортизаційних ресурсів використовується не за призначенням. Це підтверджується розрахунками Міністерства економіки.

Як видно з табл. 2, у 2000 р. 45,1 % (10,1 млрд. грн.) нарахованих амортизаційних сум не використано за призначенням. За пільгового використання амортизації в повному обсязі потенційні капіталовкладення могли б становити 29,7 млрд. грн., що на 51,5 % перевищує фактичну суму. Нецільове використання амортизаційних відрахувань (хоч і в меншій пропорції — 36,2 % від нараховано го обсягу, або 8,8 млрд. грн.) передбачене й прогнозом на 2001 р. З урахуванням цієї частини потенційні капіталовкладення в економіку України могли б прогнозуватися в обсязі 33,6 млрд. грн., або на 35,5 % вище від реально очікуваної суми.

<i>Таблиця 2. Потенційні можливості збільшення капіталовкладень за рахунок цільового використання амортизаційних відрахувань у повному обсязі у 2000 р.</i>		
Прогноз	Показники	Очікуваний результат
Обсяг капітальних вкладень за рахунок усіх джерел фінансування, млрд. грн.	19,6	24,8
Частка власних капіталів підприємств та організацій у капіталовкладеннях, %	69,8	69,8
Частка амортизаційних відрахувань в обсязі інвестованих власних коштів підприємств та організацій, %	90,0	90,0
Обсяг амортизаційних відрахувань у складі капіталовкладень, млрд. грн.	12,3	15,3
Нараховано амортизаційних відрахувань, млрд. грн.	22,4	24,3
Обсяг амортизаційних відрахувань, використаних не за призначенням, млрд. грн.	10,1	8,8
Частка амортизаційних відрахувань, використаних не за призначенням в обсязі нарахованих амортизаційних відрахувань, %	45,1	36,2
Умовний обсяг капіталовкладень (передбачається, що нараховані амортизаційні відрахування повністю використані за призначенням):		
млрд. грн.	29,7	151,5
у % до фактичного обсягу капіталовкладень	33,6	135,5

Серйозним недоліком є і те, що податкові пільги, пов'язані з нарахуванням нелінійної (прискореної) амортизації, хоча й задумані як стимул для інвестування, обертаються на безпосередні збитки для бюджету. Так, невикористана амортизація 2000 р. зумовила втрати в обсязі приблизно 3 млрд. грн. У 2001 р. ці втрати, за прогнозами, становитимуть 2,6 млрд. грн.

До протиріч у законодавчій базі веде і примусове нарахування нелінійної (прискореної) амортизації та одночасне намагання зменшити тиск цієї амортизації на витрати підприємств (знижувачий коефіцієнт 0,8). У 2001 р. знижувачий коефіцієнт передбачено

скасувати, це зменшить вільну частину прибутку підприємств на 14,8 %. З урахуванням збільшення амортизаційних сум фінансові результати підприємств погіршуються лише на 2 %, і це вказує на те, що й надалі амортизація не використовуватиметься за призначенням.

Нарахування амортизації за примусово-прискореною схемою заплує оцінки економічної діяльності підприємств, знижує достовірність бухгалтерських балансів, утруднює залучення інвесторів. Формується потворна, викривлена економіка, з якою чим далі, тим складніше буде розібратися — і не тільки на рівні підприємств. Макроекономічні оцінки, пов'язані з визначенням обсягів споживання основного капіталу, частки цього споживання у доходній структурі ВВП, а також частки валового нагромадження у витратній структурі ВВП, тепер не мають надійної методології обліку і визначаються розрахунково. Звідси — неминуча невпевненість при посиланні на статистичні дані.

Спираючись на міжнародний досвід та реалії вітчизняної економіки, ми поклали в основу концепції амортизаційної політики розмежування амортизації на так звану економічну (бухгалтерську), що застосовується при розрахунку економічних показників та складанні бухгалтерських звітів, і податкову, яка застосовується при складанні податкових звітів.

Економічна амортизація як така, що більше відповідає реальним параметрам споживання основного капіталу, буде віднесена до витрат підприємства. Податкова амортизація, відбиваючи бажані строки списання основного капіталу, може істотно перевищувати економічну. Вона впливає тільки на зменшення оподаткованої частини прибутку підприємств, не торкаючись інших економічних показників. Оскільки скорочення оподаткованої частини прибутку є податковою пільгою, суми амортизації, що показуються у податковій декларації і перевищують розмір амортизації, нарахованої за лінійною схемою на рівні мінімальної межі встановленого нормативу, мають відповідати сумам, які інвестувалися підприємством у звітному податковому році.

Метод амортизації обирається самим підприємством. Норми амортизації розраховуються централізовано для головних категорій основного капіталу (10—12 позицій), виходячи з об'єктивних економічних умов. Підприємства використовують їх не на жорстко-директивній, а на індикативній основі: конкретні нормативи можуть коливатися навколо середньовстановленого значення у діапазоні $\pm 30\%$ (розширення діапазону — за згодою галузевого міністерства та органів податкової адміністрації).

Це дає підприємствам такі переваги:

— нерентабельні підприємства зможуть нараховувати амортизацію в обсязі, що забезпечить відшкодування основних фондів на мінімально необхідному рівні, а самим підприємствам — можливість виживання та подальшої стабілізації. Якщо вони не здійснюватимуть великих капіталовкладень, то й не обтяжуватимуть бюджет за рахунок невиправданих пільг;

— рентабельні підприємства, що активно інвестують, зможуть, не перевантажуючи собівартість і не підвищуючи ціну, скористатися податковою пільгою для прискореного списання авансованого капіталу та оновлення основних засобів;

— оскільки підприємства використовувати муть найбільш виграшні для них амортизаційні схеми, загальний рівень їх фінансового благополуччя та інвестиційна активність поступово зростатимуть.

Для держави введення нової амортизаційної системи не означає негайного різкого зростання амортизаційних відрахувань. Це й непотрібно: і підприємства не витримають, і внутрішня економіка «не потягне» — її інвестиційна спроможність ще досить обмежена. Але поступово, за рахунок поліпшення економічних умов підприємств і всієї країни, амортизаційні джерела капіталоутворення зростають.

Якщо б така система була запроваджена ще у 1995 р., то амортизаційні відрахування 2000 р. дорівнювали б приблизно 40 млрд. грн. і, за умови їх цільового використання, забезпечували б капіталовкладення в обсязі не нижче 50 млрд. грн.

Закінчуючи свою доповідь, звертаю увагу на те, що затягування рішення щодо змін в амортизаційній політиці значною мірою обмежуватиме наші інвестиційні можливості, а значить, збільшуватиме масу зношених фондів, звужуватиме перспективи економічного зростання, а отже, і розвитку. Сьогодні успіх реформ визначається, власне, подальшим забезпеченням стійких і високих показників економічного розвитку.

¹ [\[до тексту\]](#) Див.: Гегель Г.-В.-Ф. Система наук. Часть первая. Феноменология духа.— М., 1959.— С.94.

² [\[до тексту\]](#) Там само.

³ [\[до тексту\]](#) Там само.

⁴ [\[до тексту\]](#) На пороге XXI века. Доклад о мировом развитии 1999/2000 года. — М.: Весь мир, 2000. — С. 14.

⁵ [\[до тексту\]](#) Кутырев В. Челюсти рационализма // Свободная мысль. — 2000. — № 9. — С. 4—13.

⁶ [\[до тексту\]](#) Хайек Ф. Пагубная самодеятельность. — М., 1991.

⁷ [\[до тексту\]](#) Ерасов Е. Хаос и криминал // Свободная мысль. — 2000. — № 9. — С. 15.
